

Rozdział I. Zasada stałej suwerenności nad zasobami i bogactwami naturalnymi

Suwerenność nad zasobami naturalnymi jest pochodną dwóch zasad prawa międzynarodowego: samostanowienia narodów i suwerenności państw. Jak uznał w swoim orzeczeniu Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w sprawie Demokratycznej Republiki Konga przeciwko Ugandzie¹, przekroczywszy ramy niewiążącej koncepcji, zasada ta uzyskała status zasady międzynarodowego prawa zwyczajowego. Jej sformułowanie w Rezolucji Nr 1803 z 14.12.1962 r., podkreślającej aspekty ekonomiczne, poprzedziło dalsze etapy jej ewolucji, uwzględniające ponadto perspektywę ochrony i racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych. Nowe trendy, pojawiające się w coraz bardziej współzależnym świecie, przynoszą tworzenie dalszych obowiązków i praw wymagających wysiłków prawodawczych m.in. w dziedzinie regulacji inwestycji zagranicznych, ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju.

§ 1. Kontekst historyczny i ewolucja

Zasada stałej suwerenności nad bogactwami naturalnymi ma zasadniczo dwa źródła: z jednej strony kwestię rozwoju gospodarczego, szczególnie w tzw. krajach rozwijających się, a z drugiej strony – międzynarodową zasadę prawa do samostanowienia i *pacta sunt servanda*, jak również obowiązek współpracy na rzecz rozwoju². Niewątpliwie jest także zakotwiczona w zasa-

¹ International Court of Justice, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment of 19 December 2005, ICJ Reports 2005, s. 168, <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

² S. Hobe, *Evolution of the Principle on Permanent Sovereignty Over Natural Resources. From Soft Law to a Customary Law Principle?*, (w:) M. Bungenberg, S. Hobe (red.), *Permanent Sovereignty over Natural Resources*, Springer International Publishing Switzerland 2015, s. 3.

dzie suwerennej równości³. Podstawy dla zasady stałej suwerenności nad zasobami i bogactwami naturalnymi ustanowiła już Karta Narodów Zjednoczonych⁴. Artykuł 2 ust. 7 wprowadza pojęcie jurysdykcji terytorialnej państw, a pkt 2 preambuły potwierdza wiarę w równość narodów wielkich i małych. Punkt 4 preambuły wzywa do popierania postępu społecznego i poprawy warunków życia w większej wolności. Artykuł 1 ust. 2 wymienia zasady równouprawnienia i samostanowienia narodów. Ponadto, art. 2 ust. 1 Karty Narodów Zjednoczonych wprowadza zasadę suwerennej równości państw. Artykuł 55 ustanawia natomiast konieczność wspierania postępu i rozwoju gospodarczego i społecznego, a także rozwój i poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności.

Okres powojenny obfitował w uniwersalne przedsięwzięcia, których celem było podkreślenie znaczenia zasobów naturalnych dla ówczesnego świata. Powojenne uzależnienie od zagranicznych surowców zostało wyrażone w Karcie Atlantyckiej z 1941 r. przez Stany Zjednoczone Ameryki i Wielką Brytanię, które podniosły kwestię dostępu na równych zasadach do światowego handlu i surowców, niezbędnych dla ich rozwoju ekonomicznego⁵. Również Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju⁶ oraz Międzynarodowy Fundusz Walutowy, powołane podczas konferencji Bretton Woods w 1944 r.⁷, wskazały w swoich aktach założycielskich konieczność rozwijania zasobów produkcyjnych wszystkich członków. W 1947 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa zorganizowała Międzynarodową Konferencję ds. Drewna mającą na celu rozważenie kwestii dostępności drewna na odbudowę państw zniszczonych podczas wojny⁸. W 1949 r. Rada Gospodarcza i Społeczna zorganizowała konferencję naukową na temat ochrony i wyko-

³ J. Tyranowski, *Ekonomiczne aspekty suwerenności i samostanowienia we współczesnym prawie międzynarodowym (zagadnienia podstawowe)*, RPEiS 1992, z. 1, s. 32.

⁴ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych, Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90.

⁵ Zob. pkt 5 Karty Atlantyckiej: The Atlantic Charter. Declaration of Principles issued by the President of the United States and the Prime Minister of the United Kingdom, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_16912.htm (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁶ Art. I (iii), International Bank for Reconstruction and Development, IBRD Articles of Agreement, <http://siteresources.worldbank.org/EXTABOUTUS/Resources/ibrd-articlesofagreement.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁷ Art. I (ii), Articles of Agreement of the International Monetary Fund, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁸ F.A.O. International Timber Conference: Marianske Lazne April–May 1947, *Empire Forestry Review* 1947, Nr 26, s. 286–288, <http://www.jstor.org/stable/42599651> (dostęp: 26.11.2016 r.).

rzystania zasobów naturalnych, której zakres i cele zostały zdefiniowane przez prezydenta Stanów Zjednoczonych *Harrego Trumana*⁹. Porządek obrad obejmował sześć głównych tematów: ziemia, wody, lasy, dzikie zwierzęta i ryby, paliwa, energia i minerały. Za najbardziej „palący” problem uznano wyczerpalność podstawowych surowców na świecie w konfrontacji z potrzebami stale rosnącej populacji. W tym samym okresie doszło do intensyfikacji zainteresowania państw zasobami naturalnymi dna morskiego i rybołówstwem na morzu pełnym. Proklamacją prezydenta *Trumana* z 28.9.1945 r. Stany Zjednoczone ogłosiły, że przyległy do ich terytorium lądowego szelf kontynentalny należy do Stanów Zjednoczonych, podlegając ich orzecznictwu i władztwu¹⁰. W uzasadnieniu argumentowano, że wobec światowej potrzeby uzyskania dostępu do nowych zasobów ropy naftowej i innych minerałów, należy popierać eksploatację złóż podmorskich. Rozsądne korzystanie z nich będzie możliwe wtedy, gdy dany podmiot posiada kompetencję do orzekania w przedmiocie sposobu ich eksploatacji. Kompetencję taką najśluszniej natomiast przyznać państwu nadbrzeżnemu, jako że szelf kontynentalny stanowi geologiczne przedłużenie terytorium lądowego państwa nadbrzeżnego. W 1952 r. Chile, Ekwador i Peru w tzw. Deklaracji Santiago w sprawie strefy morskiej proklamowały utrzymanie i zabezpieczenie dla swoich narodów zasobów naturalnych stref morskich przylegających do ich wybrzeży¹¹.

Lata 50. to również okres upominania się państw skolonizowanych o samodzielne sprawowanie kontroli nad zasobami naturalnymi na swoich terytoriach. Z jednej strony, stała suwerenność nad zasobami naturalnymi była częścią ruchu mającego na celu wzmocnienie suwerenności politycznej i gospodarczej nowo niepodległych państw, zwłaszcza w Ameryce Łacińskiej. Można ją postrzegać jako pochodną ugruntowanej w tym czasie zasady suwerenności narodu, która zawiera w sobie jurysdykcję gospodarczą nad zasobami naturalnymi, a także nad krajową i zagraniczną działalnością gospodarczą w państwie. Z drugiej jednak strony suwerenność nad zasobami naturalnymi stała się nieodłącznym elementem walki ludów kolonialnych i terytoriów niesamo-

⁹ Memorandum by the Department of Exact and Natural Sciences, NS/UNR/1, 10.11.1948, <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001547/154751eb.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

¹⁰ 150 – Proclamation 2667—Policy of the United States With Respect to the Natural Resources of the Subsoil and Sea Bed of the Continental Shelf, September 1928, 1945, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=12332> (dostęp: 26.11.2016 r.).

¹¹ Art. 3 (ii), No. 17458, Chile, Ecuador and Peru Declaration on the maritime zone. Signed at Santiago on 18 August 1952, <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201006/volume-1006-I-14758-English.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

rządnych o niezależność polityczną w oparciu o wiele młodszą zasadę samostanowienia. W ten sposób suwerenność nad zasobami naturalnymi stała się integralną częścią ruchu dekolonizacji, ponieważ powszechnie uważano, że osiągnięcie samostanowienia politycznego byłoby pozorne, gdyby nie realizowano jednocześnie samostanowienia ekonomicznego¹². Przyjętą w tym okresie Rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ Nr 523 (VI) z 12.1.1952 r. w sprawie zintegrowanego rozwoju gospodarczego i umów handlowych¹³ uznano, że kraje słabo rozwinięte mają prawo do swobodnego kształtowania sposobu wykorzystywania swoich zasobów naturalnych, przy czym powinny to robić w taki sposób, aby zapewnić sobie lepszą pozycję do dalszej realizacji swoich planów rozwoju gospodarczego, zgodnie z ich interesami narodowymi, a także dla dalszego rozwoju gospodarki światowej. W treści Rezolucji wskazano ponadto, iż umowy handlowe nie powinny zawierać warunków gospodarczych lub politycznych naruszających suwerenne prawa państw słabo rozwiniętych, w tym prawa do określenia własnych planów rozwoju gospodarczego¹⁴. W następstwie nacjonalizacji przez Iran spółki naftowej Anglo-Iranian Oil Company w 1952 r. Urugwaj przedłożył natomiast projekt rezolucji, który zalecał państwom uznanie prawa każdego państwa do nacjonalizacji i swobodnego korzystania ze swoich bogactw naturalnych, jako istotnego czynnika niezależności¹⁵. Jeszcze w tym samym roku Zgromadzenie Ogólne ONZ Rezolucją Nr 626 (VII)¹⁶ stwierdziło, że „prawo narodów do swobodnego używania i eksploataowania swoich zasobów naturalnych i zdrowia zawiera się w ich suwerenności”¹⁷.

Rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ Nr 1314 (XIII)¹⁸ z 1958 r. ustanowiono Komitet ds. stałej suwerenności nad bogactwami naturalnymi, którego

¹² Na ten temat: *J. Tyranowski*, *Ekonomiczne aspekty suwerenności...*, *op. cit.*, s. 25–40.

¹³ Zdanie 1 preambuły, Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 12.1.1952 r., Nr 523 (VI), *Integrated economic development and commercial agreements*, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/067/78/IMG/NR006778.pdf?OpenElement> (dostęp: 26.11.2016 r.).

¹⁴ *Ibidem*, pkt 1 b).

¹⁵ *S. Hobe*, *Evolution of the Principle...*, *op. cit.*, s. 16.

¹⁶ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 21.12.1952 r., Nr 626 (VII), *Right to exploit freely natural wealth and resources*, <http://www.un.org/documents/ga/res/7/ares7.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

¹⁷ *Ibidem*, zdanie 3 Preambuły. Zob. także: *R. Andrzejczuk*, *Stać suwerenność nad zasobami i bogactwami naturalnymi*, *Roczniki Nauk Prawnych* 1998, t. VIII s. 5–40.

¹⁸ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 12.12.1958 r., Nr 1314 (XIII), *Recommendations concerning international respect for the right of peoples and nations to self-determination*, A/RES/1314, available at: <http://www.refworld.org/docid/3b00f1e420.html> (dostęp: 26.11.2016 r.).

zadaniem stało się przeprowadzenie pełnego badania stanu stałej suwerenności nad bogactwami i zasobami naturalnymi jako podstawowego składnika prawa do samostanowienia, z zaleceniem jej ewentualnego wzmocnienia. Ponadto postanowiono zwrócić należytą uwagę na prawa i obowiązki państw wynikające z prawa międzynarodowego, a także na znaczenie wspierania współpracy międzynarodowej dla rozwoju gospodarczego krajów rozwijających się. W wyniku podjętych działań Komitetu przyjęto Rezolucję Nr 1803 (XVII) w sprawie stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi¹⁹, w której ponownie przywołano pojęcie stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi oraz oświadczono, że prawo ludów i narodów do stałej suwerenności nad bogactwami i zasobami naturalnymi powinno być realizowane w interesie ich rozwoju narodowego oraz w interesie dobrobytu ludzkości danego państwa (art. 1). Zgodnie z art. 2, poszukiwanie, rozwój i dysponowanie zasobami naturalnymi, jak i pozyskiwanie kapitału zagranicznego do tych celów, powinny być zgodne z zasadami i warunkami, które ludy i narody swobodnie uważają za niezbędne lub pożądane w odniesieniu do udzielania zezwoleń, ograniczeń lub zakazu takich działań. Kolejne dwa artykuły zawierają regulacje dotyczące traktowania inwestorów zagranicznych. Zgodnie z art. 3, zyski osiągnięte z inwestycji muszą być współdzielone zgodnie z proporcjami swobodnie uzgodnionymi między inwestorem a państwem odbiorcą. Ponadto nacjonalizacja, wyłączenie lub rekwizycja powinny opierać się na względach użyteczności publicznej, bezpieczeństwa i interesów narodowych, natomiast spory powinny być rozstrzygane wedle uzgodnienia stron, w arbitrażu lub przez sądy międzynarodowe (art. 4). Rezolucja odwołuje się w swej treści do wagi suwerennej równości państw (art. 5) i stanowi, że międzynarodowa współpraca i rozwój muszą być ukierunkowane na wspieranie niezależnego rozwoju krajów rozwijających się i oparte na szacunku dla ich suwerenności w zakresie ich bogactw i zasobów naturalnych (art. 6). W art. 7 podkreślono, że naruszenie praw ludów i narodów do suwerenności nad ich bogactwami i zasobami naturalnymi jest sprzeczne z duchem i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych oraz utrudnia rozwój międzynarodowej współpracy na rzecz utrzymania pokoju. Artykuł 8 łączy regulacje dotyczące inwestycji z kwestią suwerenności nad bogactwami naturalnymi i określa, że umowy inwestycyjne zawie-

¹⁹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14.12.1962 r., Nr 1803 (XVII), Permanent sovereignty over natural resources, <http://www.un.org/documents/ga/res/17/ares17.htm> (dostęp: 26.11.2015 r.). Zob. także: S. M. Schwebel, The Story of the U.N.'s Declaration on Permanent Sovereignty over Natural Resources, American Bar Association Journal 1963, Nr 49, s. 463–469.

rane z podmiotem zagranicznym powinny być przestrzegane w dobrej wierze oraz, że państwa i organizacje międzynarodowe winny respektować suwerenność ludów i narodów nad bogactwami naturalnymi, zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych oraz zasadami ustanowionymi w niniejszej Rezolucji. Mimo, że Rezolucja ta ma charakter deklaratoryjny i wyraża ówczesny stan prawny w przedmiotowym obszarze, zawiera także elementy *quasi*-prawne, którymi są: przyznanie atrybutu suwerenności nad zasobami naturalnymi zarówno państwu dla jego własnego rozwoju, jak i ludom dla ich dobrobytu (art. 1); prawnomiędzynarodowe przyzwoleństwo dla przejęcia cudzej własności (art. 4 zd. 1); oraz przyznanie pierwszeństwa środkom krajowym w zakresie rozwiązywania sporów (art. 4 zd. 2). Rezolucja wykazuje także cechy programowe, wprowadzając wytyczne dotyczące podziału zysków w dowolnie ustalonych proporcjach (art. 3) i wskazując wspieranie niezależnego rozwoju krajów rozwijających się i oparte na szacunku dla ich suwerenności w zakresie ich bogactw i zasobów naturalnych (art. 6), jako cel współpracy międzynarodowej²⁰. Będąc wynikiem intensywnej pracy przygotowawczej i owocnych dyskusji oraz stanowiąc odpowiedź na potrzebę osiągnięcia politycznego konsensusu w tej kwestii, Rezolucja Nr 1803 (XVII) w krótkim czasie zyskała miano deklaracji dekolonizacji gospodarczej – pochodnej deklaracji dekolonizacji politycznej wyrażonej w Rezolucji Nr 1514 (XV)²¹. Została ona przyjęta przez bardzo wiele państw, reprezentujących nie tylko wszystkie obszary geograficzne, ale również wszystkie systemy gospodarcze świata. W konsekwencji, formułuje ona *opinio iuris communis* wspólnoty międzynarodowej i dzięki temu odzwierciedla stan zwyczajowego prawa międzynarodowego w tej dziedzinie, w tym spornej kwestii nacjonalizacji własności zagranicznej na gruncie prawa międzynarodowego²².

Powyższe rozwiązania stały się podstawą do przyjmowania dalszych regulacji, zorientowanych na konieczność wzmocnienia krajowego potencjału do rozwoju, wykorzystywania i urynkowienia zasobów. W 1964 r. została zwołana

²⁰ Por. S. Hobe, *Evolution of the Principle...*, *op. cit.*, s. 18.

²¹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14.12.1960 r., Nr 1514 (XV), Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/152/88/IMG/NR015288.pdf?OpenElement> (dostęp: 26.11.2016 r.).

²² R. J. Dupuy w orzeczeniu w sprawie: *Sole arbitrator R.-J. Dupuy, Texaco Overseas Petroleum Co. and California Asiatic Oil Co. v. Government of Libyan Arab Republic*, Judgment of 1977, reprinted in 17 ILM (1978), s. 3–37, https://www.trans-lex.org/261700/_/texaco-overseas-petroleum-company-v-the-government-of-the-libyan-arab-republic-yca-1979-at-177-et-seq/ (dostęp: 28.07.2017 r.).

Konferencja Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD)²³. Generalna Zasada III Aktu Końcowego UNCTAD²⁴ stanowi, że każde państwo ma suwerenne prawo do swobodnego handlu z innymi krajami i do swobodnego zbywania swoich zasobów naturalnych w interesie rozwoju gospodarczego i dobrobytu swoich obywateli. Oświadczenie to zostało wzmocnione przyjętą w 1966 r. Rezolucją Nr 2158 (XXI)²⁵, która podkreśla, że w celu zapewnienia wykonywania stałej suwerenności nad bogactwami naturalnymi, istotne jest, aby ich eksploatacja i marketing były zorientowane na zapewnienie możliwie najwyższego tempa wzrostu państw rozwijających się. Rezolucja ta ustanawia ponadto związek między suwerennością zasobów i rozwojem poprzez stwierdzenie, że zasoby naturalne państw rozwijających się stanowią podstawę do ich rozwoju gospodarczego w ogólności oraz ich postępu przemysłowego w szczególności. Uznaje ponadto, że w celu zapewnienia wykonywania stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi państwa rozwijające się zobowiązują się do eksploatacji ich zasobów naturalnych i obrotu nimi w taki sposób, aby mogły zyskać jak najwięcej korzyści w interesie ich rozwoju narodowego. Kapitał zagraniczny może odegrać ważną rolę uzupełniającą, ale państwa rozwijające się powinny na zasadzie słuszności zapewnić odpowiedni udział w zarządzaniu i zyskach przedsiębiorstwom zagranicznym. Te z kolei powinny prowadzić szkolenia personelu krajowego na wszystkich poziomach. Rezolucja ta położyła zatem nacisk na wykonywanie stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi w gospodarczym i społecznym kontekście, podejmując próbę przyznania państwom rozwijającym się statusu pozwalającego na samodzielne wydobywanie, przetwarzanie i wprowadzanie do obrotu ich zasobów naturalnych. Postrzega ona inwestycje zagraniczne jako element uzupełniający i zawiera postanowienia programowe dotyczące transferu kapitału i *know-how* do państw rozwijających się w zakresie wydobywania i wprowadzania do obrotu ich zasobów naturalnych, a także dotyczące zwiększenia udziału państw rozwijających się w zarządzaniu przedsiębiorstwami zagranicznymi działającymi na ich terytorium oraz pochodzącym z nich zyskiem.

²³ United Nations Conference on Trade and Development, <http://unctad.org/en/Pages/About%20UNCTAD/A-Brief-History-of-UNCTAD.aspx> (dostęp: 26.11.2016 r.).

²⁴ UNCTAD I, Final Act adopted by the Conference at its thirty-fifth plenary meeting held on 15 June 1964, http://unctad.org/en/Docs/econf46d141vol1_en.pdf (dostęp: 26.11.2016 r.).

²⁵ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 25.11.1966 r., Nr 2158 (XXI), Permanent sovereignty over natural resources, <http://www.un.org/documents/ga/res/21/ares21.htm> (dostęp: 4.1.2015 r.).

Lata 70. przyniosły konfrontację między państwami rozwijającymi się i rozwiniętymi w miejsce dotychczasowej współpracy. Zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi zaczęła być wykorzystywana jako podstawa legitymizacji bardziej już radykalnej polityki nacjonalizacji i ustanawiania stowarzyszeń producentów, takich jak utworzona w 1960 r. w Bagdadzie Organizacja Krajów Eksportujących Ropę Naftową (OPEC)²⁶. Na specjalnej sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ poświęconej problemom surowców i rozwoju w dniu 1.5.1974 r. przyjęto Rezolucję Nr 3201 zatytułowaną „Deklaracja w sprawie ustanowienia nowego międzynarodowego ładu gospodarczego”²⁷. Rezolucja ta, silnie popierana przez kraje rozwijające się²⁸, proklamowała m.in. pełną stałą suwerenność każdego państwa nad jego zasobami naturalnymi i całą działalnością gospodarczą, mającą obejmować prawo do nacjonalizacji środków lub przeniesienia ich własności na obywateli²⁹. Przyznawała ona również prawo do restytucji i pełnej rekompensaty za eksploatację i wyczerpywanie zasobów naturalnych i wszystkich innych zasobów państw i narodów pod obcą okupacją, obcą i kolonialną dominacją lub *apartheidem*, między innymi w oparciu o zasadę „pełnej stałej suwerenności każdego państwa nad jego zasobami naturalnymi i wszystkimi rodzajami działalności gospodarczej”, w tym prawo do nacjonalizacji własności zagranicznej lub przeniesienia prawa własności na obywateli³⁰.

W 1974 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło „Kartę praw i obowiązków gospodarczych państw” objętą Rezolucją Nr 3281 (XXIX)³¹ i stanowiącą uzupełnienie „Deklaracji w sprawie nowego międzynarodowego ładu gospodarczego”. Zgodnie z art. 2 ust. 1 tej Deklaracji, każde państwo będzie swobodnie wykonywać stałą suwerenność, w tym posiadanie, użytkowanie i zbywanie,

²⁶ Organization of the Petroleum Exporting Countries, dalej: OPEC, http://www.opec.org/opec_web/en/ (dostęp: 26.11.2016 r.).

²⁷ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 1.5.1974 r., Nr 3201 (S-VI), Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, A/RES/S-6/3201, <http://www.un-documents.net/s6r3201.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

²⁸ S. Hobe, Evolution of the Principle..., *op. cit.*, s. 19. Zob. także: W. Verwey, The establishment of a new international economic order and the realisation of the right to development and welfare – a legal survey, *IJIL* 1981, Nr 21, s. 1–15.

²⁹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ, Nr 3201 (S-VI)..., *op. cit.*, pkt 4 lit. e).

³⁰ Zob. obszernie: J. Makarczyk, Zasady nowego międzynarodowego ładu gospodarczego. Studium prawno-międzynarodowe, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1988.

³¹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 12.12.1974 r., Nr 3281 (XXIX), Charter of Economic Rights and Duties of States, A/RES/29/3281, <http://www.un-documents.net/a29r3281.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

nad całym swym bogactwem, zasobami naturalnymi i działalnością gospodarczą. Dokument ten zawiera liczne postanowienia przewidujące możliwość regulowania inwestycji zagranicznych oraz ich nacjonalizacji przez państwo przyjmujące, przyznając państwu m.in. prawo do regulowania i wykonywania władztwa nad inwestycjami zagranicznymi w ramach jego jurysdykcji krajowej, zgodnie z jego przepisami ustawowymi i wykonawczymi oraz zgodnie z celami i priorytetami krajowymi³². Podkreśla także potrzebę regulowania i nadzorowania przez państwo przyjmujące działalności korporacji transnarodowych w ramach jego jurysdykcji krajowej i podejmowania środków w celu zapewnienia, że takie działania są zgodne z jego prawami, zasadami i przepisami, a także z ich polityką gospodarczą i społeczną³³.

W tym okresie odbyła się także w Sztokholmie w 1972 r. pierwsza w historii Konferencja Narodów Zjednoczonych w sprawie ochrony środowiska ludzkiego, podczas której zajęto się kwestią środowiska w sposób całościowy. Jej dorobek objął w szczególności potępienie prób broni jądrowej, ustanowienie dnia środowiska, przyjęcie planu działania w sprawie rekomendacji dla dalszych działań międzynarodowych. Najważniejszym osiągnięciem tej konferencji było przyjęcie deklaracji sztokholmskiej³⁴, która przesunęła środek ciężkości dyskusji w kierunku zwiększenia współpracy międzynarodowej w zakresie zarządzania zasobami naturalnymi. Zawiera ona serię zasad, których celem było uzyskanie wpływu na postępowanie państw w zakresie ich aktywności dotyczącej środowiska. Najważniejsze w tym zakresie postanowienie zawiera art. 21, który stanowi, że państwa mają wprawdzie prawo suwerenne „do wykorzystywania swych zasobów przy prowadzeniu własnej polityki w dziedzinie ochrony środowiska, jak również ponoszą odpowiedzialność za zapewnienie, iż działalność prowadzona w zakresie ich jurysdykcji lub kontroli nie wyrządzi szkody innym państwom lub obszarom znajdującym się poza granicami narodowej jurysdykcji”. Deklaracja Sztokholmska posłużyła jako podstawa do sformułowania wytycznych dla Programu Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych (UNEP)³⁵ z 1978 r. w sprawie podziału zasobów transgranicznych.

³² Ibidem, art. 2 pkt 2 lit. a).

³³ Ibidem, art. 2 pkt 2 lit. b).

³⁴ Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972, <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=97&articleid=1503> (dostęp: 26.11.2016 r.).

³⁵ United Nations Environment Programme, Principles of Conduct in the Field of the Environment for the Guidance of States in the Conservation and Harmonious Utilization of Nature Resources Shared by Two or More States, Nairobi, 9 May

Dokumenty te ograniczyły wykonywanie suwerenności nad bogactwami naturalnymi poprzez odniesienie do zasad prawa międzynarodowego, takich jak zachowanie należytej staranności, dobre sąsiedztwo i odpowiedzialność państwa za szkody eksterytorialne. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło następnie w 1982 r., z inicjatywy Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody³⁶, Światową Kartę Przyrody³⁷, która sformułowała szereg parametrów środowiskowych dotyczących wykorzystania zasobów naturalnych, a jednocześnie uwzględniła suwerenność państw nad ich zasobami naturalnymi.

Przyjęta w 1982 r. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza³⁸ doprowadziła do gruntownej rewizji suwerenności państwa nadbrzeżnego nad zasobami morskimi. Konwencja ta rozszerzyła szerokość morza terytorialnego do 12 mil morskich, a na nim pełną władzę nad zasobami naturalnymi. Wprowadziła ponadto nowe regulacje dotyczące szerokości przedłużonego szelfu kontynentalnego i wyłączne prawa państw nadbrzeżnych w zakresie eksploracji szelfu kontynentalnego i eksploatacji jego zasobów naturalnych. Konwencja ta ustanowiła granicę 200 mil morskich dla wyłącznej strefy ekonomicznej³⁹. Podobnie jak w przypadku szelfu kontynentalnego państwo nadbrzeżne nie korzysta z pełnej suwerenności w wyłącznej strefie ekonomicznej, lecz tylko z suwerennych praw do zasobów naturalnych, zarówno ożywionych, jak i nieożywionych, z dna morskiego i podglebia oraz wód pokrywających. Oprócz praw, Konwencja ONZ o prawie morza nakłada również obowiązki w odniesieniu do zarządzania morskimi bogactwami i zasobami naturalnymi⁴⁰. Zobowiązuje ona wszystkie państwa do ochrony i zachowania środowiska morskiego, uznając ich suwerenne prawo do eksploatacji swoich zasobów naturalnych stosownie do ich polityki ochrony środowiska. Ustanawia ponadto szczegółowy międzynarodowy system współpracy w celu zarządzania dnem morskim i jego zasobami naturalnymi (w szczególności konkretnymi polimetalicznymi), które uznaje za „wspólne dziedzictwo ludzkości”.

1978, http://www.unep.org/training/programmes/Instructor%20Version/Part_2/Activities/Interest_Groups/Decision-Making/Supplemental/Enviro_Law_Guidelines_Principles_rev2.pdf (dostęp: 26.11.2016 r.).

³⁶ International Union for Conservation of Nature, dalej: IUCN, <https://www.iucn.org> (dostęp: 26.11.2016 r.).

³⁷ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 28.10.1982 r., World Charter for Nature, A/RES/37/7, <http://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

³⁸ United Nations Convention on the Law of the Sea, http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (dostęp: 26.11.2016 r.).

³⁹ Ibidem, art. 57.

⁴⁰ Ibidem, art. 193.

W tym okresie zwrócono także uwagę na ochronę i racjonalne wykorzystanie zasobów naturalnych⁴¹. Konieczność pogodzenia rozwoju gospodarczego z ochroną środowiska została objęta pojęciem zrównoważonego rozwoju, wprowadzonego do polityki międzynarodowej przez Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju, znaną jako Komisja Brundtlanda, w raporcie z 1987 r., pt. „Nasza wspólna przyszłość”⁴². Koncepcja zrównoważonego rozwoju została zwięźle opisana jako rozwój, który zaspokaja potrzeby obecnego pokolenia bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na zaspokajanie własnych potrzeb. W tym przedmiocie Zgromadzenie Ogólne ONZ zwołało w 1989 r. konferencję w sprawie Środowiska i Rozwoju, która odbyła się w 1992 r. w Rio de Janeiro, a ze względu na zasięg tematyczny i zainteresowanie państw została nazwana „szczytem Ziemi”. Kontynuowała ona dorobek konferencji sztokholmskiej. Głównymi efektami konferencji z Rio były: dokument Agenda 21⁴³, konwencja ramowa w sprawie zmian klimatycznych⁴⁴, konwencja w sprawie różnorodności biologicznej⁴⁵, deklaracja zasad w sprawie globalnego porozumienia odnośnie do zarządzania, ochrony i zrównoważonego rozwoju wszystkich typów lasów⁴⁶ oraz deklaracja z Rio de Janeiro w sprawie środowiska i rozwoju⁴⁷. Ten ostatni dokument zawiera katalog zasad postępowania, spośród których kluczową jest postawienie człowieka w centrum procesu trwałego rozwoju (Nr 1). Sam ten proces musi równo uwzględniać po-

⁴¹ Wczesnym przykładem jest koncepcja optymalnych zrównoważonych połowów wymieniona w art. 2 Konwencji o rybołówstwie i ochronie żywych zasobów morza pełnego z 1958 r.: Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas, done at Geneva on 29 April 1958, entered into force on 20 March 1966, United Nations, Treaty Series, t. 559, s. 285.

⁴² United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development, Our Common Future, 1987, Annexed to UN Doc. A/42/427-Development and International Co-operation: Environment, <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁴³ United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, Agenda 21, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (dostęp: 29.11.2016 r.).

⁴⁴ United Nations Framework Convention On Climate Change, FCCC/INFORMAL/84 GE.05 -62220 (E) 200705, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁴⁵ Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, 5 June 1992, <https://www.cbd.int/convention/text/default.shtml> (dostęp: 29.11.2016 r.).

⁴⁶ Non-Legally Binding Authoritative Statement of Principles for a Global Consensus on the Management, Conservation and Sustainable Development of all Types of Forests, A/CONF.151/26 (T. III), <http://www.un-documents.net/for-prin.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁴⁷ Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992 r., A/CONF.151/26 (T. I), <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm> (dostęp: 26.11.2016 r.).

trzeby obecnego, jak i przyszłych pokoleń (Nr 3). Wreszcie ochrona środowiska musi być powiązana trwale z rozwojem gospodarczym (Nr 4). Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju ma na celu zachowanie równowagi pomiędzy ochroną środowiska i rozwojem gospodarczym w krajach rozwijających się. Wprawdzie opiera się ona na Deklaracji sztokholmskiej z 1972 r., lecz wyraźniej odwołuje się do wykonywania suwerenności nad zasobami zarówno w kontekście rozwoju, jak i ochrony środowiska. Podczas gdy zasada Nr 21 Deklaracji sztokholmskiej deklaruje, że państwa mają suwerenne prawo do eksploatacji własnych zasobów zgodnie z ich własną polityką ochrony środowiska, zasada 2 Deklaracji z Rio dodaje wyrazy „i (polityką) rozwoju”. Artykuł 2 Konwencji o różnorodności biologicznej wprowadza termin zrównoważonego używania (*sustainable use*), definiowany jako używanie elementów różnorodności biologicznej w taki sposób i z taką intensywnością, aby nie prowadziło do długoterminowego spadku różnorodności biologicznej, poprzez utrzymywanie jego potencjału w taki sposób, aby zaspokoić potrzeby i aspiracje obecnych i przyszłych pokoleń⁴⁸. Ramowa Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu i Konwencja o ochronie różnorodności biologicznej zostały otwarte do podpisu na konferencji w Rio. Kolejne światowe konferencje, zwłaszcza Światowy Szczyt w Johannesburgu w 2002 r. oraz Konferencja na temat Zrównoważonego Rozwoju Rio +20 w 2012 r., kontynuowały globalne zaangażowanie w zrównoważony rozwój i potwierdziły suwerenność nad zasobami naturalnymi, wraz ze zobowiązaniami państw w zakresie ochrony środowiska i rozwoju jako jednym z jej zasadniczych elementów.

Z zasadą stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi wiąże się także zwiększona uwaga wobec praw ludności rdzennej⁴⁹, w szczególności w odniesieniu do ich rodowych ziem i zasobów naturalnych. Regulacje ustanawiające prawa ludów tubylczych i wyznaczające standardy w zakresie ochrony tych praw⁵⁰ zawarto w przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych Deklaracji praw ludów tubylczych⁵¹, a ponadto w Konwencji Mię-

⁴⁸ Convention on Biological Diversity..., *op. cit.*, art. 2.

⁴⁹ Równoległe z określeniem „ludność rdzenna” stosuje się w języku polskim określenie „ludność tubylcza”.

⁵⁰ Obszernie na temat ochrony praw ludności tubylczej: Z. Rudnicki, Kultura i rozwój jako podstawowe kategorie odniesienia w tworzącym się prawie ludów tubylczych, *Zeszyty Prawnicze* 2012, t. 12, Nr 4, s. 7–38.

⁵¹ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 13.9.2007 r., Nr 61/295, United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Annexed to UN Doc. A/61/295, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf (dostęp: 26.11.2016 r.).

dzynarodowej Organizacji Pracy Nr 169 w sprawie ludności rdzennej i plemienniej (1989)⁵², w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych⁵³, jak i w Afrykańskiej Karcie Praw Człowieka i Ludów⁵⁴. Wszystkie powyższe akty ustanawiają obowiązek rządów do podejmowania środków, we współpracy z ludami, których to dotyczy, mających na celu ochronę i zachowanie środowiska naturalnego terytoriów przez te ludy zamieszkiwanych⁵⁵. Rządy mają nie tylko obowiązek przestrzegania tych praw, lecz spoczywa na nich także pozytywny obowiązek prowadzenia polityki mającej na celu zarówno poszanowanie, jak i ochronę praw ludności rdzennej. Ponadto, realizacja i ochrona praw ludności rdzennej powinna przebiegać w drodze rzetelnego, niezależnego, otwartego i bezstronnego procesu, w którym ludność rdzenna ma mieć pełne prawo do uczestnictwa w odniesieniu do kwestii, które mogą mieć wpływ na ich prawa do ich ziemi, terytoriów i zasobów naturalnych⁵⁶.

Zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi została włączona do prawa traktatowego, głównie dotyczącego ochrony inwestycji i środowiska naturalnego. Traktat w sprawie Międzynarodowej Karty Energetycznej⁵⁷ zapewnia wielostronne ramy dla współpracy w dziedzinie energetyki i ma na celu promowanie bezpieczeństwa energetycznego poprzez współdziałanie otwartych i konkurencyjnych rynków energii, przy jednoczesnym przestrzeganiu zasad zrównoważonego rozwoju i suwerenności nad zasobami energetycznymi. Dokument ten, początkowo traktowany jako przyszła podstawa relacji z zasobnymi w ropę i gaz byłymi republikami radzieckimi, podkreśla uznanie dla suwerenności państw nad ich zasobami energetycznymi, stanowiąc fundament

⁵² International Labour Organization (ILO), Convention No. 169 concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, przyjęta 27.6.1989 r., weszła w życie 25.9.1991 r., 72 ILO Official Bull. 59; 28 ILM 1382 (1989).

⁵³ International Covenant on Civil and Political Rights, przyjęty 16.12.1966 r., wszedł w życie 23.3.1976 r., <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (dostęp: 15.6.2016 r.).

⁵⁴ The African Charter on Human and Peoples' Rights, przyjęta 27.7.1981 r., OAU Doc. CAB/LEG/67/3/Rev. 5, 21 ILM 58 (1982), weszła w życie 21.10.1986 r., http://www.achpr.org/files/instruments/achpr/banjul_charter.pdf (dostęp: 15.6.2016 r.).

⁵⁵ ILO Convention No. 169..., *op. cit.*: art. 7 (4): Governments shall take measures, in cooperation with the peoples concerned, to protect and preserve the environment of the territories they inhabit.

⁵⁶ United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples..., *op. cit.*, art. 27. Zob. także: S. Rombouts, Having a say, indigenous peoples, international law and free, prior and informed consent Wolf Legal Publishers, Oisterwijk 2014.

⁵⁷ Energy Charter Treaty, 17 December 1994, 2080 UNTS 95; 34 ILM 360 (1995); International Energy Charter, http://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Legal/IEC_Certified_Adopted_Copy.pdf (dostęp: 27.11.2016 r.).

prawny i polityczny dla stworzenia otwartego międzynarodowego rynku energii. Z zakresu środowiska można przywołać wspomniane już konwencje: Konwencję ramową w sprawie zmian klimatu⁵⁸ oraz Konwencję w sprawie różnorodności biologicznej⁵⁹. Wśród rozwiązań regionalnych można wskazać Protokół przeciwko nielegalnemu wykorzystywaniu zasobów naturalnych, przyjęty w 2006 r. przez Międzynarodową Konferencję w sprawie Regionu Wielkich Jezior⁶⁰. Protokół definiuje pojęcie nielegalnej eksploatacji, rozumianej jako każda eksploatacja, rozwój, nabywanie, dysponowanie zasobami naturalnymi z naruszeniem prawa, zwyczajów, praktyk lub zasady stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi (art. 1). Potwierdza także, że członkowie tej konferencji państw z Regionu Wielkich Jezior mogą swobodnie rozporządzać ich zasobami naturalnymi (art. 3). Zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi została również włączona do Konwencji wiedeńskiej z 1978 r. o sukcesji państw w odniesieniu do traktatów⁶¹ oraz Konwencji wiedeńskiej z 1983 r. w sprawie sukcesji państw w zakresie własności państw, archiwów państwowych i długów państwowych⁶².

Zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi była też wielokrotnie przywoływana w orzecznictwie sądów i trybunałów międzynarodowych, a także w orzeczeniach *quasi*-sądowych instytucji traktatowych, przede wszystkim tych dotyczących praw człowieka. Odnośnie do międzynarodowych orzeczeń arbitrażowych, wskazać należy zapadłe w 1978 r. orzeczenie w sprawie *Texaco*⁶³ oraz orzeczenie w sprawie *Liamco*⁶⁴ z 1981 r. w sprawie nacjonali-

⁵⁸ United Nations Framework Convention On Climate Change, FCCC/INFOMAL/84 GE.05-62220 (E) 200705, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.).

⁵⁹ Convention on Biological Diversity, Rio de Janeiro, 5 June 1992, <https://www.cbd.int/convention/text/default.shtml> (dostęp: 29.11.2016 r.).

⁶⁰ Protocol Against the Illicit Exploitation of Natural Resources, adopted by the International Conference on the Great Lakes Region on 30 November 2006, <http://www.icglr.org/index.php/en/rinr> (dostęp: 27.11.2016 r.).

⁶¹ Vienna Convention of 1978 on State Succession to Treaties, Done at Vienna on 23 August 1978. Entered into force on 6 November 1996, United Nations, Treaty Series, t. 1946, s. 3.

⁶² Vienna Convention on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts, done at Vienna on 8 April 1983. Official Records of the United Nations Conference on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts, t. II (United Nations publication, Sales No. E.94.V.6).

⁶³ Sole arbitrator *R.-J. Dupuy*, *Texaco Overseas Petroleum Co. and California Asiatic Oil Co. v. Government of Libyan Arab Republic...*, *op. cit.*, pkt 29–30, pkt 84–88.

⁶⁴ *Iran-United States Claims Tribunal, Libyan American Oil Company (LIAMCO) v. Government of Libyan Arab Republic*, *Revue de l'Arbitrage* 1980, s. 132–191, reprinted in 20 ILM

zacji przedsiębiorstw naftowych w Libii. Obydwa te orzeczenia odwołują się do zasady stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi i jej sformułowania w Rezolucji Nr 1803 (XVII) w sprawie stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi⁶⁵. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości orzekał w sprawie jurysdykcji dotyczącej rybołówstwa, jak również rozgraniczenia szelfu kontynentalnego. Zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi została *explicite* przywołana w jego wyroku w sprawie Demokratycznej Republiki Kongo przeciwko Ugandzie, w którym Trybunał stwierdził, że zasada ta jest częścią zwyczajowego prawa międzynarodowego⁶⁶. Ponadto, elementy tej zasady wynikają z niektórych opinii doradczych, takich jak w sprawie Namibii (1971)⁶⁷, w sprawie Sahary Zachodniej (1975)⁶⁸ i w sprawie konsekwencji prawnych budowy muru na Okupowanych Terytoriach Palestyńskich (2004)⁶⁹. Także w orzecznictwie z zakresu praw człowieka obecna jest zasada stałej suwerenności nad zasobami naturalnymi. Międzyamerykańska Komisja i Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka orzekały w sprawach dotyczących ludności rdzennej, wniesionych, m.in. przeciwko Gwatemali (Bamaca-Velásquez, 2000)⁷⁰, Surinamowi (lud Saramaka, 2007)⁷¹ oraz Ekwadorowi (lud Kichwa z Sarayaku, 2012)⁷². Afrykańska Komisja wypowiedziała się w kontekście

1981, s. 53, Judgment of 12 April 1977, <https://www.trans-lex.org/261400> (dostęp: 24.6.2017 r.), s. 53, pkt 100.

⁶⁵ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14.12.1962 r., Nr 1803 (XVII), Permanent sovereignty over natural resources, <http://www.un.org/documents/ga/res/17/ares17.htm> (dostęp: 26.11.2015 r.).

⁶⁶ International Court of Justice, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment of 19 December 2005... *op. cit.*, pkt 18.

⁶⁷ International Court of Justice, Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, ICJ Reports 1971, s. 16.

⁶⁸ International Court of Justice, Western Sahara, Advisory Opinion, ICJ Reports 1975, s. 12.

⁶⁹ International Court of Justice, Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, ICJ Reports 2004, s. 136, pkt 111, <http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf> (dostęp: 26.11.2016 r.); pkt 36.

⁷⁰ Inter-American Court of Human Rights, Case of *Bámaca-Velásquez v. Guatemala*, Judgment of 25 November 2000, Series C, No. 70, http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_70_ing.pdf (dostęp: 15.6.2017 r.).

⁷¹ Inter-American Court of Human Rights, *Saramaka People v. Suriname*, Judgment of 28 November 2007 (Preliminary Objections, Merits, Reparations, and Costs) Series C, No. 172, http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_172_ing.pdf (dostęp: 15.6.2017 r.).

⁷² Inter-American Court of Human Rights, Case of the *Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador*, Judgment of 27 June 2012, http://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_245_ing.pdf (dostęp: 27.11.2016 r.).